

Komunikacijska teorija Jürgena Habermasa

JANEZ KOLENC*

S pomočjo besede se lahko vlada množicam, celo tako, da tega ne razumejo.
Djuro Šušnjić

POVZETEK

Habermas izpostavi jezikovno delovanje - govorna dejanja - kot medij racionalne komunikacije. Jezik je sredstvo za koordiniranje družbenega delovanja in z njegovo analizo lahko razkrivamo racionalizacijski potencial družbe. Ta se kaže predvsem v smiselnem oz. nesmiselnem delovanju v okviru življenjskega sveta neke družbe. Le avtonomni akterji so zmožni smiselnega delovanja in s tem tudi proizvajanja družbenosti. Družbeno komuniciranje je torej napor posameznikov da, po eni strani, ohranjajo in razvijajo individualnost in, po drugi strani, ustvarjajo družbo. V prispevku sem predstavil le glavne poteze te teorije.

Najprej predstavljam razpravo o pojmu racionalnosti, ki v filozofiji jezika ni dokončana, nato pa prikažem Habermasovo pojmovanje racionalnosti, ki se izteče v njegovo teorijo argumentacije. Pri tem nakažem zvezo med sistemom notranje argumentacije, ki jo je razvil Piaget, in sistemom zunanje argumentacije, ki jo je razvil Max Weber glede na teorijo o družbi.

ABSTRACT

JUERGEN HABERMAS'S COMMUNICATION THEORY

Habermas establishes language function - speech acts - as a medium of rational communication. Language is a means of coordinating social function and by analysing it we can discover the rationalisation potential of a society. The latter can be seen in logical or illogical function in the framework of a society's life space. Only autonomous elements are capable of logical functioning and by this also producing sociability. Social communication is thus an effort of individuals to preserve and develop individuality on the one hand and to create a society on the other. I presented only the main threads of this theory in my article.

* Besedilo je izpopolnjen in revidiran del magistrskega dela.

First I present a discussion on the notion of rationality, which has never been completed in the philosophy of language and then I move over to Habermas's comprehension of rationality, which leads to his theory on argumentation. By this I indicate the link between the system of inner argumentation, which was developed by Piaget, and the system of external argumentation, which was developed by Max Weber in respect of the theory on society.

1. 1. POJEM RACIONALNOSTI

Habermas¹⁾ je vprašanje sodobnega pojmovanja racionalnosti in njegove posledice za sociološko teorijo in pojmovanje družbe sploh izpostavil tako zelo, da že samo pojmovanje racionalnosti bistveno določa metodologijo družboslovnega raziskovanja.

Predpostavil je neposredno zvezo med racionalnostjo in znanjem ter vsako znanje opredelil kot "propozicionalno strukturo":

"Mnenja (ang. opinion) izražamo eksplicitno v obliki izjav (sporočil), torej s stavki oz. propozicijami." (Habermas, 1985:25)

Ob tem je postavil naslednja izhodiščna vprašanja:

- a) Na kakšen način govorni in delujoči subjekti pridobivajo in uporabljajo znanje?
- b) Kaj pomeni, da se ljudje v določenih okoliščinah obnašajo racionalno?
- c) Kaj je racionalno in kaj je neracionalno?

Ta vprašanja je razreševal z logično-semantično analizo izjav (sporočil).

Conditio sine qua non "vsake racionalnosti" je, da se izražena mnenja lahko kritizirajo. Habermas je analizo opravil na osnovi dveh neodvisnih izjav A in B. A trdi nekaj, kar se v objektivnem svetu dejansko nahaja (je), B pa nekaj, kar naj bi v objektivnem svetu bilo (bi se lahko nahajalo oz. obstajalo). Povezanost obeh izjav ni nujna in je le konceptualna, kar pomeni, da A in B ne bosta trdila nečesa, česar v objektivnem svetu sploh ni. Pogoji, ki ga morata izpolniti oba subjekta izjavljanja je, da bosta trdila samo to, kar je "osnovano" (nem. begruenden) v okoliščinah izjavljanja.

PRVI PRIMER: Dve nepovezani (neodvisni) izjavi

A-trdi: Zunaj pada dež.

B-trdi: Če bo deževalo, bo dobra letina.

A-jeva izjava je teleološka, B-jeva pa komunikativna, obe pa sta racionalni, torej podvrženi kritiki in postopkom preverjanja. A-jeva izjava je teleološka zato, ker naslovnik (recipient) lahko takoj preveri, ali A govori resnico ali laže že s tem, da pogleda skozi okno in preveri, ali dežuje ali ne. Tako bo tudi preveril, ali je njegova izjava osnovana ali ne. Skratka, njegova izjava bo takoj dosegla svoj učinek, ki bo sprožil delovanje naslovnika.

B-jeva izjava je komunikativna zato, ker naslovnik ne more takoj preveriti, ali B govori resnico ali laže, ali je njegova izjava osnovana ali ne. Torej bo njegova izjava dosegla svoj učinek le, če bo pred naslovnikom uspešno obranil utemeljenost svoje izjave in s tem tudi njeno racionalnost.

1) Gre predvsem za dela: Jürgen Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1985, Dritte, durchgesehene Auflage (Band I,II)

DRUGI PRIMER: Utemeljenost izjav

Neka izjava je racionalna samo takrat, kadar je:

- a) pomembna (primerna okoliščinam izjavljanja),
- b) veljavna (upošteva pogoje veljavnosti izjavljanja),
- c) osnovana (se lahko logično dokazuje).

A in B bosta torej lahko branila svoji izjavi kot resnični in racionalni le na:

OSNOVI 1 - da nekaj je oz. obstaja,

OSNOVI 2 - da naj bi nekaj obstajalo, če...

Njuni izjavi izpolnjujeta pogoje racionalnosti le takrat, kadar izjavljata nekaj, kar lahko "objektivno preverimo", tedaj torej, kadar pristaneta na kritično preverjanje, na postopek postavljanja kriterijev utemeljenosti njunih izjav. Kadar se izkaže, da se motita, njuni izjavi nista racionalni:

"Neka izjava izpolnjuje predpostavke racionalnosti tedaj, kadar in kolikor pristaja na to, da izhaja iz pomanjkljivega znanja, kadar se nanaša na objektivni svet, je v odnosu do dejstev ter je obenem utemeljena na objektivni presoji." (Habermas, 1985:27)

Izjave in z njimi povezana delovanja so toliko bolj racionalna, kolikor bolj ustrezajo zahtevam propozicionalne resnice (znanju), kadar so osnovana na objektivni presoji, ki predpostavlja transsubjektivne pogoje veljavnosti vsakršne izjave in mora imeti "enak pomen" tako za poljubnega opazovalca, kot za naslovnik in tudi za delujoči subjekt sam. Takšne izjave, ki izpolnjujejo pogoje dokazljive resnice, že omenjene veljavnosti in efience (učinkovitosti) imenuje Habermas "argumente".

1. 2. ARGUMENTI

Če bi pri razločevanju racionalnih od neracionalnih izjav upoštevali le metodo kritike, bi pristali na zelo ozko pojmovanje racionalnosti, ki bi ga družbena resničnost kmalu ovrgla. Preveč bi poenostavljali, če bi vsako izjavo označili za racionalno le tedaj, kadar poteka v smeri:

OSNOVA ————— IZJAVA ————— MNENJE ————— DOKAZ
(racionalna izjava) (Argument)

Zato Habermas razlikuje:

a) komunikacijsko prakso, ki je širša od resničnih ali napačnih (neresničnih) izjav in obsega vse raznovrstne oblike dokazovanja (argumentacije), ne pa samo tistih oblik, ki so podlaga za učinkovito ali neučinkovito delovanje.

b) diskurzivno prakso, ki v komunikacijo vključuje pogoje veljavnosti in obsega logična pravila teorije dokazovanja (argumentacije).

Tako lahko ločimo:

- a) resnične oz. dokazljive izjave,
- b) veljavno resnične oz. dokazane izjave,

pri čemer je vsaka racionalna izjava kognitivno zasnovana. Takšna zasnovanost racionalnih izjav pa se zopet razlikuje glede na način uporabe propozicionalnega znanja, torej načina uporabe dokazljive izjave. Po Habermasu uporabljamo dokazljive izjave na naslednje načine:

a) nekomunikativen način, kjer konsensualne sile argumentiranega pogovora ne delujejo, kjer gre za ugotavljanje dejstev in njihovo neposredno preverjanje, kot je to

razvidno v primeru A-jeve izjave v prejšnjem razdelku. Tu gre za kognitivno-instrumentalen način izjavljanja.

b) komunikativen način, kjer konsensualne sile dokazovanja delujejo in se subjektivno veljavne izjave preverjajo na osnovi intersubjektivnih pogojev veljavnosti neke izjave, kot je to razvidno v primeru B-jeve izjave.

Drugače rečeno: A in B uporabljata vednost na različen način. Prvi jo uporablja na nekomunikativen način in vodi v nekomunikativno delovanje. Drugi uporablja znanje na komunikativen način in vodi v komunikativno delovanje. Za boljše razumevanje si lahko to predložimo z naslednjo shemo:

SHEMA 1: Način uporabe izjav

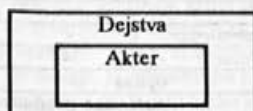

Racionalno delovanje torej poteka na komunikativen in nekomunikativen način. Kadar poteka na nekomunikativen način se napačno delovanje, ki izhaja iz napačnih izjav, lahko takoj odpravi, kadar pa poteka na komunikativen način se napačno delovanje lahko samo pojasni na osnovi preverjanja dejstev.²⁾

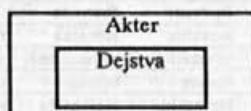
- 2) Dokazljive (propozicionalne) izjave uporabljamo torej: - na instrumentalen in - na komunikativen način. Iz različnega načina uporabe izjav nastaja dve različni gledišči (opciji) na objektivni svet (dejstva):
1. realistično gledišče, ki izhaja iz ontološke predpostavke, da je objektivni svet skupek dejstev (faktor); to gledišče poskuša pojasniti osnove racionalnega delovanja.
 2. fenomenološko gledišče, ki izhaja iz delujočega (subjekta), ki racionalno deluje le toliko, kolikor predpostavlja obstoj objektivnega sveta; to gledišče poskuša pojasniti osnove racionalnega izjavljanja.

SHEMA: Gledišča na objektivni svet

REALIZEM:

FENOMENOLOGIJA:

Enkrat gre za ugotavljanje dejstev, drugič za predelovanje dejstev.

V postopku dokazovanja izjav lahko torej razlikujemo dva tipa racionalnosti:

a) instrumentalno in

b) komunikativno, obe pa sta kognitivno zasnovani.³⁾

Komunikacijska praksa pa pozna še druge tipe racionalnosti.

1.3. TIPOLOGIJA RACIONALNOSTI⁴⁾

Habermas razlikuje pet (5) tipov racionalnega delovanja:

a) normativno racionalnost (običaji, navade, izkušnje)

b) ekspresivno racionalnost (vrednote)

c) emocionalno racionalnost (čustva)

d) instrumentalno (smotri, cilji, fizično delo)

e) komunikativno racionalnost (pojmi, intelektualno delo)

Najprej poskuša definirati pojem racionalnost z analizo značilnosti racionalnega procesa, katere so:

- normativna pravilnost izjav in dejanj, - ekspresivna verodostojnost izjav (enoznačnost), - emocionalna dobronamernost, - instrumentalna resnicoljubnost, - komunikativna razumljivost (veljavnost resnice).

Sistemiški teoretik N. Luhmann velja za predstavnika realističnega gledišča, ki zanika zmožnost delujočega, da bi s svojim racionalnim delovanjem spreminjal objektivni svet: "Delovanje znotraj ali zunaj stimuliranega organizma, ki vpliva na okolje tako, da želi spremeniti samostojno delujoči sistem, lahko razumemo samo kot kvazidelovanje, v katerem se izraža le sposobnost delovanja subjekta." (Ne pa tudi sposobnost spreminjanja objektivnih dejstev op.p.) (Zweckbegriff und Systemrationalität, Tübingen, 1968.)

Po Luhmannu lahko govorimo o racionalnem delovanju le tedaj, kadar je subjekt zmožen predvideti osnove znotraj pripadajočih okoliščin samih.

Za Melvina Pollnerja kot predstavnika fenomenologov pa je objektivni svet tisto, kar je veljavno za neko skupnost govornih in delujočih subjektov; je eden in edini svet. Ključni pogoj za to, da dosežemo abstraktni koncept sveta je, da se komunikativno delujoči subjekti sporazumejo o tem, kaj v objektivni svet spada in kaj v njem učinkuje. Da bi fenomenologi lahko pojasnili pojem racionalnosti morajo raziskati pogoje za komunikativno dosegljiv konsens. Analizirati morajo tisto, kar je Alfred SCHUTZ imenoval "mundane reasoning" (svetovljansko razumevanje): "Da bi se skupnost lahko orientirala do sveta kot esencialno konstantnega, kot tistega, ki je znan in spoznat v soglasju z drugimi, je nujno, da skupnost z razpoložljivimi besedami omogoča postavljanje vprašanj posebne vrste, katerih prototipičen predstavnik je vprašanje: Kako to, da on vidi, jaz pa ne?" (Melvin Pollner, Mundane reasoning, Philosophy of Social Science, 4(1974)40.)

Tu gre za poudarjanje razlike med: - sposobnostjo decentriranega upravljanja s stvarmi in dosežki, - sposobnostjo decentriranega oz. intersubjektivnega razumevanja stvari in dosežkov

3) Kognitivno zasnovanost racionalnosti je utemeljila empirično usmerjena kognitivno razvojna psihologija (Piagetova tradicija):

"V družbeni kooperaciji se povezuje dve vrsti medsebojnega učinkovanja: Učinkovanje s teleološkim delovanjem 'med subjekti in objekti' in učinkovanje s komunikativnim delovanjem 'med enimi in drugimi subjekti' (Jean Piaget: Die Entwicklung der Erkennens III., Stuttgart, 1973, str. 140, 190)

4) Tipologijo racionalnosti bi lahko predstavili z naslednjim modelom:

MODEL: Tipologija racionalnosti

racionalnost	delovanje	osnove	izjave	mnenja	vrednote	stališča	dokazi
a) emocionalna	čustveno	čustva	čustvene	čustvena	-	-	-
b) ekspresivna	moralno	doživetja	moralne	moralna	moralne/estetske	-	-
c) normativna	normativno	izkušnje	normativne	normativna	normativne	-	--
d) instrumentalna	instrumentalno	dejstva	opisne	opisna	-	opisna	-
e) komunikativna	komunikativno	dejanja	razlagalne	razlagalna	-	razlagalna	pojasnitveni

a) Normativno racionalno je tisto delovanje in izjavljanje, ki zadovoljuje obstoječe družbene norme in svoja dejanja in izjave lahko zagovarja pred kritiko ter pojasni dano situacijo v luči legitimnih pričakovanj. Obnašanje v skladu z normo je pričakovano obnašanje - konformno obnašanje.

b) Ekspresivna racionalnost pomeni delovanje in izjavljanje, ki zadovolji obstoječi družbeni način izražanja in svoja dejanja zagovarja pred kritiko z enoznačnostjo svoje samopredstavitve. To je okoliščinam ustrezno obnašanje oz. sprejemljivo obnašanje.

c) Emocionalno racionalno je delovanje in izjavljanje, ki zadovolji obstoječi družbeni način čustvovanja - je obnašanje v skladu z željo, potrebo, občutkom in počutjem - in lahko zagovarja svoja dejanja in izjave pred kritiko z dobronamernostjo svojega vedenja in reagiranja.

d) Instrumentalno racionalno je tisto delovanje in izjavljanje, ki zadovolji obstoječim objektivnim dejstvom ter svoja dejanja in izjave lahko zagovarja pred kritiko z resničnostjo svojih izjav, je obnašanje v skladu z objektivnimi dejstvi.

e) Komunikativno racionalno je delovanje in izjavljanje, ki zadovolji intersubjektivnim pogojem veljavnosti in lahko zagovarja svoja dejanja in izjave pred kritiko z veljavno resničnostjo svojih izjav - je obnašanje v skladu s pogoji veljavnosti.

Takšno tipologijo racionalnosti opravi Habermas na podlagi spodaj opisanih kriterijev.

Poleg družbenih kriterijev⁵⁾, postavlja tudi metodološke (logične) kriterije racionalnosti in jih poveže v definicijo veljavne trditve:

"Veljavna trditev je ekvivalent ugotovitve, da so izpolnjeni pogoji veljavnosti neke izjave." (Habermas, 1985:65)

Trditve so veljavne, pravi, kadar so izpolnjeni naslednji kriteriji:

- a) dokazljiva resničnost izjave
- b) pravilnost izjave
- c) verodostojnost (avtentičnost) izjave
- d) razumljivost izjave
- e) dobronamernost izjave.

Torej je racionalna izjava tista, ki je dokazano resnična, metodološko pravilna, praktično pomembna, univerzalno razumljiva in moralno upravičena.⁶⁾

Neracionalne izjave so neresnične, nepravilne, nepomembne, nerazumljive, in neupravičene. To pa ne velja v celoti za evaluativne (vrednostne) izjave.

Značilnosti vrednostnih izjav (sodb) so:

- enostavna ekspresija,
- zasebna, privatna-intimna senzibilnost (občutljivost),
- osebna prizadetost, iz katere nastaja potreba po izražanju,
- povezanost z normami,
- upoštevanje vrednostnega standarda kulture,
- so jezikovno-kulturno (nacionalno) utemeljene.

5) Bistvena družbena kriterija racionalnosti sta: - prilagodljivost posameznika (družbena adaptabilnost), - samostojnost posameznika (družbena avtonomnost) (Habermas, 1985:34)

6) Navajam: "Izjave, ki so povezane s pogoji normativne pravilnosti in subjektivne resničnosti, kot tudi tisto delovanje, ki je povezano s pogoji dokazljive resničnosti in učinkovitosti, izpolnjujejo središčne predpostavke racionalnosti: lahko se snujejo (so osnovane) in spodbijajo (kritizirajo)." (Habermas, 1985:35-36)

Razlikujemo racionalno in neracionalno uporabo vrednostnih standardov, s katerimi udeleženci izjavljanja interpretirajo kulturno in jezikovno skupnost svojih potreb. R. NORMAN pojasnjuje racionalno vrednotenje takole:

"Preprosto želeli si krožnik rečnega blata brez kakršnegakoli razloga, je neracionalno. Želeli si krožnik rečnega blata zato, da bi užival ob močnem vonju po reki, je racionalno. Nikakršna utemeljitev ni potrebna za to, da si želiš uživati rečne vonjave, kajti želja sama po sebi daje sprejemljiv razlog za njen izvor, torej je ta želja racionalna." (Norman, 1971:63)

Dokler udeleženci vrednotenja uporabljajo povedke (predikate), kot so npr. zakoreniniti, pripadati, odtujiti, bati se, gnusiti se, uživati ipd. tako, da drugi udeleženci vrednotenja vedno lahko prepoznajo svoje lastne reakcije na določene situacije pod takšnimi opisi, se obnašajo racionalno in racionalno vrednotijo.

Kadar pa vrednostni standard uporabljajo tako sebi lastno (svojevoljno), da ne moremo računati s kulturno določenim razumevanjem, se obnašajo idiosinkratično - neracionalno vrednotijo.

Takšno obnašanje je sicer lahko inovativno (inventivno), vendar ni racionalno.

PRIMER za to so estetski stili v umetnosti. Kipar se na primer obnaša svojevoljno glede na kulturni standard neke dobe, vendar je njegovo obnašanje ustvarjalno.

Habermas poskuša definirati predvsem pojem komunikativne racionalnosti, ki je, po njegovem, osnovan na dosedaj še nepojasnenih zvezah univerzalnih pogojev veljavnosti. Ugotovimo lahko, da komunikacijska praksa obsega več oblik racionalnega delovanja in izjavljanja, pri čemer višje oblike racionalnega delovanja nastajajo v diskurzivni praksi.

1. 4. DISKURZIVNA RACIONALNOST (PRAKSA)⁷⁾

Diskurzivno delovanje pojasnjuje Habermas s teorijo dokazovanja (argumentacije), katera dviguje pojem racionalnosti na višjo raven pojasnitve.⁸⁾

Diskurzivno delovanje je sestavljeno iz: postopkov dokazovanja, univerzalnih pogojev veljavnosti izjavljanja in iz dokazov samih.⁹⁾

7) Habermas definira diskurz takole: "O 'diskurzih' bi govoril samo tedaj, kadar udeleženci razgovora konceptualno zasnujejo smiselno problematiziranje veljavnih pogojev (kriterijev) razpravljanja; da torej želijo v osnovi doseči racionalno motiviran sporazum. 'V osnovi' izraža naslednjo idealizirano pripravljenost: dokazovanje mora potekati dovolj odprto in zadosti dolgo." (Habermas, 1985:70)

8) "Kdor se pogovora udeležuje z dokazi (argumenti), kaže svojo racionalnost ali neracionalnost s svojim odnosom do zahtev razumevanja, odnosom, ki ga ima do trditve, s katerimi se strinja ali ne strinja. Če je 'odprt za dokaz', bo zaznal moč takšnega razumevanja, oziroma se mu bo skušal odzvati in bo tudi vedel povedati, zakaj se z nekom (ne) strinja v 'racionalni maniri'. Če pa je 'gluh za dokaz', bo ignoriral (preslišal op.p.) nasprotno razumevanje ali pa se bo nanj odzval z dogmatskimi izjavami in bo s tem svoje nestrinjanje z določeno trditvijo racionaliziral." (St. Toulmin, A. Riche, A. Janik, An Introduction to Reasoning, N. York, 1979, str. 13)

9) Habermas definira dokaze takole: "Dokazi so sredstva, s pomočjo katerih lahko odstranimo intersubjektivne nesporazume, ki jih povzročijo proponentove hipotetično veljavne trditve in tako mnenja transformirajo v znanje (vedenje)." (1985:48) Dokazi sestojijo iz problematičnih izjav, iz katerih dobimo veljavne trditve (sklepe), in iz osnov, na katerih se lahko takšne trditve potrdijo (ustalijo). Osnove za razpravo izvedemo iz pravil (principov, načel); ta pa se opirajo na evidence različnih vrst.

Najprej definira postopek dokazovanja:

"Postopek dokazovanja oz. procedura je tip razpravljanja v katerem udeleženci tematizirajo stroge pogoje veljavnosti in poskušajo izjave potrditi ali zavrni z dokazi." (Habermas, 1985:38)

Nato pa še dokaz:

"Dokaz je sestavljen iz osnove, ki je sistematično povezana s pogoji veljavnosti problematičnih izjav." (...) "Moč dokazov se kaže v danem kontekstu in izhaja iz globine osnov..." (Habermas, isto).

Iz lastne teorije dokazovanja razvije H. tipologijo dokazov in sicer z izhodiščem, da v vsakdanjem problematiziranju izjav in delovanj v splošnem obstajata dva modela komunikacije:

- a) model kritike ali snovanja rešitev in
 - b) model učenja na osnovi postavljenih vprašanj,
- ki upoštevata načela diskurzivnega delovanja.

Navajam: "*Logika dokazovanja ne izhaja, kot npr. formalna, iz medsebojnih zvez med semantičnimi enotami (stavki), ampak iz notranjih, tudi nededuktivnih razmerij med pragmatičnimi enotami (govornimi dejanji), iz katerih so sestavljeni dokazi. Ta logika priložnostno nastopa z imenom "neformalna logika."* (1985:45)¹⁰⁾

Z upoštevanjem pravil neformalne logike omogočata oba modela diskurzivne prakse, da presežemo problematične izjave, nastale na osnovi samoprevar ali napačnega razumevanja. Habermas razlikuje naslednje tipe dokazovanj:

SHEMA 2: TIPI DOKAZOVANJ

vsebina dokazovanj	Problematične izjave	Pogoji (zahteve) veljavnosti
oblike dokazovanj		
Teoretični diskurz	kognitivno-instrumentalne	resničnost proposicij, učinkovitost teleološkega delovanja
Praktični diskurz	moralično-praktične	normativna pravilnost delovanja
Estetska kritika	evaluativne	primernost vrednostnemu standardu
Terapevtska kritika	ekspresivne	verodostojnost (avtentičnost) izraza
Eksplikativni diskurz	(neproblematične izjave op.p.)	razumljivost oz. izoblikovanost simboličnih konstruktov

Opis sheme 3:

- a) Teoretični diskurz je oblika dokazovanja, s katero lahko negativne izkušnje (napake ali pomote) produktivno predelamo tako, da v razpravi tematiziramo kontroverzne zahteve veljavnosti neke izjave.

¹⁰⁾ Primerjaj tudi Wolfgang Klein: Argumentation und Argument, V: Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik, 38-39/1980.

b) Praktični diskurz je oblika dokazovanja, s katero lahko napake ali pomote predelamo tako, da upoštevamo norme delovanja in vsaj intuitivno predpostavljamo, da se lahko v krogu udeležencev doseže temeljit in osnovan konsens o spornih vprašanjih.¹¹⁾

c) Estetska kritika je oblika dokazovanja, s katero lahko problematične izjave predelujemo v luči vrednostnih standardov, ki delujejo znotraj neke kulture. To dokazovanje doseže racionalno raven šele potem ko lahko udeleženci zavzemajo samostojna refleksivna stališča do vrednostnih standardov samih.

d) Terapevtska kritika je oblika dokazovanja, specializirana da izuri analizanda refleksivno predelovati lastne ekspresivne izjave (želje, nagibe, občutke, čustva, razpoloženja itd.). Takšen je diskurz psihoterapevta do pacienta.

e) Eksplikativni diskurz je oblika dokazovanja, kjer se razumevanje, izoblikovanost ali pravilnost simboličnega izražanja ne predstavlja samo kot naivno predelovanje problematičnih izjav, temveč se v njem sprožajo nasprotujoče trditve o neki temi. (Schnaedelbach 1977 : 277)

Na teh osnovah lahko povzamemo:

Višje oblike racionalnega delovanja in izjavljanja so teoretični, praktični, estetski, terapevtski in eksplikativni diskurz.

Diskurzivna praksa pa je dispozicija vsakega govorca in akterja, ki:

a) deluje tako, da izjavlja samo tisto, za kar obstajajo osnove v objektivnem, socialnem ali subjektivnem svetu;

b) poleg osnovanosti izjav upošteva tudi različne zahteve veljavnosti, če hoče biti racionalen;

c) zahteva popolno obliko komunikacije in izpolnjuje vse predpostavke dokazovanja oz. pogoje veljavnosti racionalnih izjav

Torej šele razvit postopek dokazovanja omogoča: - učenje na osnovi napak, - dvom v različne izjave, - alternativne rešitve vprašanj, - različne pristope in poti reševanja vprašanj.

Kratka, sodobna oblika racionalnosti je dosežena šele v postopku dokazovanja, njeno bistveno določilo pa je sposobnost refleksivnega predelovanja vsebin v decentrirano razumljenem in strukturiranem svetu.

1. 5. SISTEM POGOJEV VELJAVNOSTI (*ang. validity, nem. Gültigkeit*)¹²⁾

Logične pogoje dokazovanja, na katerih temelji pojem racionalnosti, pojasnjuje Habermas z analizo dokazovanja. Opazuje ga s treh vidikov:

a) dokazovanje kot proces,

b) dokazovanje kot procedura,

c) dokazovanje kot proizvod (dokaz oz. veljavna trditev).

a) Kadar analiziramo dokazovanje kot proces, poskušamo splošne komunikativne predpostavke dokazovanja predstaviti kot določila idealne jezikovne situacije. To sicer

11) St. Toulmin: *Human Understanding*, Princeton, 1972, Frankfurt am Main, 1978.

12) Habermas definira veljavno trditev takole: "Veljavna trditev je ekvivalent ugotovitve, da so izpolnjeni pogoji veljavnosti neke izjave." Zato definira tudi pojem veljavnosti: "Veljavno in vprašljivo sta relativna v odnosu do oseb in časovnih točk." (1985:52)

ni zadosten, vendar je nujen pogoj, ki ga mora izpolniti vsak kompetenten govorec, dokler sploh misli vztrajati v dokazovanju.

b) Kadar analiziramo dokazovanje kot proceduro, opazujemo specialno zasnovano obliko dokazovanja, v kateri udeleženca(i) - proponent in oponent - upoštevajo norme sporazumevanja in govorijo le o tistem, kar je osnovano: "Z osnovami in samo z osnovami preverjata, ali proponentova trditev drži ali ne." (1985:48)

c) Kadar analiziramo dokazovanje kot proizvod, pa opazujemo izjave oz. trditve udeležencev z vidika izpolnjevanja pogojev veljavnosti oz. preverjamo njihove trditve z uveljavljanjem sistema pogojev veljavnosti trditve.

Kadar udeleženci izpolnjujejo:

- določila idealne jezikovne situacije, - norme sporazumevanja in - pogoje veljavnosti, uporabljajo trditve kot dokaze¹³⁾ - razpravljajo argumentirano.

Z dokazovanjem kot procesom se ukvarja retorika, z dokazovanjem kot proceduro dialektika in z njihovim produktom logika.

Udeleženci izpolnjujejo pogoje dokazovanja šele takrat, kadar upoštevajo vse tri nivoje:

- univerzalni avditorij oz. idealno jezikovno situacijo, - racionalno motivirano sporazumevanje oz. norme sporazumevanja, - sistem pogojev veljavnosti, kjer veljavne trditve potrdijo ali pa jih z dokazi zavrnejo.

Prek kritike Kleina^{13a)} in Toulmina^{13b)} razvije Habermas lastno teorijo dokazovanja z razlikovanjem področij, oblik in tipov dokazovanja. Postavi sistem veljavnih trditve - dokazov.

1. 6. SISTEM VELJAVNIH TRDITEV

H. razlikuje področja dokazovanja (npr. pravo, moralo, znanost, upravljanje, umetnost...), skratka, zunanje razlikovanje dokazovanja samega, na osnovi notranjega razlikovanja med različnimi oblikami dokazovanja. Te pa razlikuje na osnovi univerzalne veljavnih trditve, ki jih najpogosteje prepoznamo v zvezi s kontekstom trditve - okoliščinami, znotraj katerih je bila trditev izrečena.

Zato postavi zahtevo po sistemiziranju veljavnih trditve¹⁴⁾, in sicer na osnovi:

a) interno (notranje) motiviranih oblik dokazovanja (teoretični, praktični, estetski itd. diskurzi)

b) eksternih (zunanjih) institucionaliziranih oblik dokazovanja (npr. pravo, znanost, umetnostna kritika itd.);

13 a) Wolfgang Klein, navedeno delo.

13 b) St. Toulmin, *The Uses of Argument*, Cambridge, 1958.

14) Najbolj enostavni logični pogoji (kriteriji) za naslednje oblike izjav so:

OBLIKA IZJAVE	OSNOVA IZJAVE
Opisna	(ne) obstoj stvarnih odnosov
normativna	(ne) sprejemljivost delovanja
vrednostna	(ne) preferenca vrednot
čustvena	(ne) razvidnost samopredstavitev
razlagalna (izrecna)	(ne) pravilno proizvajanje simbolnih izrazov

ter ločevanja med:

- a) konvencionalno veljavnimi trditvami, ki so odvisne od konteksta delovanja¹⁵⁾ in
- b) univerzalno veljavnimi trditvami, ki niso odvisne od konkretnega časa in prostora.

Univerzalno veljavne trditve sicer vedno prepoznamo v zvezi s kontekstom izjave, vendar niso osnovane v kontekstu ali področju delovanja; zato je potrebno postaviti sistem veljavnih trditev. Tega postavi Habermas s semantično analizo oblik izjav.

1. 7. SEMANTIČNA ANALIZA OBLIK IZJAV

Izhajajoč iz analize oblik izjav, si pojasnjujemo semantične pogoje, pod katerimi velja določena trditev. Semantična analiza pokaže, da se z obliko izjave (opisna, normativna, vrednostna, čustvena, izrecna) spremeni tudi smisel osnove, ozadja, na katerem sloni izjava. Habermas pokaže to na primeru vrednostne sodbe:

Jimmy Carter je bil dober predsednik ZDA.

Ob tej izjavi se postavi vprašanje:

- 1. Ali gre za vrednoteneje 35 dosedanjih predsednikov ZDA, kjer gre za rangiranje - dober je boljši kot prejšnji - ang. value ranking.

- 2. Ali za "idealno" podobo predsednika ZDA, kjer gre za stopnjevanje - ang. value grading - v pomenu, da so predsedniki takšni, kakršni bi morali biti, ali ne; torej so boljši ali slabši od "idealne podobe" predsednika.

Razlika nastaja v vrednotenju, ki je osnovano na:

- dejanskem(ih) predsedniku(ih) - opisna izjava - možnem (idealnem) predsedniku - vrednostna izjava,

in so torej osnove za vrednotenje različne, s čimer je potem vprašljiva tudi veljavnost izjave. Zato moramo določiti logične pogoje dokazovanja pod katerimi nekdo sme dokazovati svojo izjavo, če hočemo sistemizirati veljavne trditve.¹⁶⁾

Sistem veljavnih trditev se lahko postavi na osnovi naslednje predpostavke:

"Dokler se kulturni sistemi delovanja (eksterne oblike op.p.), kot so znanost, pravo, umetnost itd. razlikujejo, se opirajo institucionalno zasnovana in profesionalno usmerjena, torej ekspertno izpeljana dokazovanja na veljavne trditve visoke stopnje, ki se ne držijo posamezne konkretne izjave, ampak njene kulturne objektivacije npr. umetniških del, moralnih in pravnih norm ali teorij. Na tej stopnji kulturno ohranjenega ali objektiviranega znanja (upredmetenega znanja op.p.) so običajno tudi tehnologije in strategije, v katerih se organizirajo teoretična ali poklicna znanja določenih praks, kot so medicina in zdravstveno varstvo, vojaška tehnika, vodenje podjetij itd." (Habermas, 1985:68)

15) Razliko med konvencionalno veljavno in univerzalno veljavno trditvijo ilustrira Habermas takole:

KONVENCIONALNA TRDITEV: Lipicanci, konji, bodo gotovo zmagali na dirki za evropski pokal.

Ta trditev ni nujno osnovana s pogoji veljavnosti in torej ni ena specializiranih izjav.

UNIVERZALNO VELJAVNA TRDITEV:

Nova verzija filma KING-KONG je psihološko bolj občutljiva od prejšnje.

Takšno trditev lahko postavi le poznavalec in jo lahko opira le na sistem veljavnih trditev.

16) Habermas se je oprl predvsem na znanstvena spoznanja: - Claude Levy-Bruhla, *La mentalité primitive*, Paris, 1922; - Claude Levi-Straussa, *Strukturelle Anthropologie*, Bd. I., II., Frankfurt am Main, 1967, 1975 in *Divlja misao*, 1973; - Maurice Godelierja, *Mythos und Geschichte*. V: K. Eder, *Die Entstehung von Klassengesellschaft*, Frankfurt am Main, 1973. str. 301; - E. Evans-Pritcharda, *Witchcraft, Oracles and Magic among Azande*, Oxford, 1937, ter na dela - Petra Wincha in Jeana Piageta.

Samo udeleženci teoretičnih, praktičnih in eksplikativnih diskurzov morajo izhajati iz (pogosto nasprotujočih) predpostavk, da bi izpolnili pogoje idealne govorne situacije (univerzalne veljavnosti) v popolnosti.

Ekspresivne izjave ne morejo podlegati univerzalnim pogojem veljavnosti, ker se ne osnujejo, ampak samo kažejo; so resnične ali neresnične.

(Ne) Resničnost takšnih izjav lahko odkrijemo v pomanjkljivi konsistentnosti med izjavo in z njo povezanim delovanjem; pri tem pa je izjema terapevtski diskurz, kajti naloga terapevta je, da usposobi analizanda za samostojno (refleksivno) razločevanje različnih oblik izjav v procesu učenja - ne pa medsebojne kritike.

Tudi evaluativne izjave (vrednostne sodbe) ne morejo veljati univerzalno. Omejene so na obzorje življenjskega sveta določene kulture. Vrednote so lahko prepričljive (verodostojne) samo v kontekstu posebnih življenjskih oblik. Kritika vrednostnega standarda namreč predpostavlja vrednostni standard, ki je skupen sporazum udeležencev dokazovanja, da se ne omejujejo samo vsak na svojo dispozicijo, temveč področja tematiziranih veljavnih trditev obenem ustanavljajo in omejujejo. (Habermas, 1985:71)

2. 0. RAZUMEVANJE SMISELNO RAZUMEVANJE

2. Vprašanje smiselnega razumevanja je antropološko raziskoval E. Evans-Pritchard.¹⁸⁾

Z raziskovanjem funkcij čarovništva, oraklov in magije pri afriškem plemenu AZANDE je v nasprotju z Lukesom izvedel nerelativistične konsekvence za raziskovanje racionalnosti pri različnih kulturah. Smiselno razumevanje in tehniko razumevanja tega plemena je Evans-Pritchard presojal z uporabo standarda znanstvene racionalnosti:

a) Razlikoval je med logičnimi zahtevami (ang. logical notions) po konsistentnosti smiselnega razumevanja (dojemanja), kateri verovanje v čarovnice pri AZAND-ih zadovolji in

b) metodološkimi zahtevami, da moramo imeti empirično znanje (ang. scientific notions) za smiselno razumevanje in uporabljanje tehničnih postopkov, s katerimi posegamo v naravo. Tej zahtevi pa mitsko mišljenje očitno ne zadosti in ostaja v tem pogledu podrejeno modernemu.

V skladu s tem je definiral obe zahtevi takole:

a) Logične zahteve so tiste, katerih sklepi so z ozirom na pravila mišljenja (ang. rules of thought) lahko resnični, če so resnične tudi premise.

b) Znanstvene zahteve so tiste, ki so v dvojnem odnosu do objektivne stvarnosti; v odnosu do veljavnosti (ang. validity) svojih premis in v odnosu do sklepov (ang. conclusions), ki morajo biti izvedeni iz lastnih predpostavk (ang. propositions).¹⁹⁾

18) E. Evans-Pritchard, *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*, Oxford, 1937

19) V ta namen je Evans-Pritchard izpostavil dva primera, ki jih navaja Winch:

a) Primer logičnega in neznanstvenega mišljenja, katerega sklepanje poteka takole: 1. Čovek je bolan. 2. Bolezen je nastala zaradi čarovnije. 3. Posvetujmo se z oraklom, da bomo odkrili vzrok bolezni.

b) Primer logičnega in znanstvenega mišljenja, ki pa sklepa takole: 1. Lonec se je med kuhanjem razletel. 2. Najbrž se je pregrel. 3. Preizkusimo lonec in bomo odkrili vzrok.

Poleg same sistematike sklepanja je zanimiv tudi sam pristop k reševanju problema. "Čarovnik" se bo posvetoval (ang. consult), znanstvenik pa bo preizkusil (ang. examine).

V zagovoru univerzalistične pozicije racionalnosti se je Evans- Pritchard oprl na sistem pravil, ki veljajo za obe strani mišljenja - tako mitsko kot moderno - na formalno logiko. Pri tem je poudaril, da je smiselno razumevanje tisto, ki uporablja metodo preizkusa vselej, kadar obstaja nesporazum o predpostavkah resnice (propozicijah).

2. 1. V nasprotju z Evans-Pritchardom in navdihnjen z Wittgenstein-ovimi deli, je P. Winch²⁰⁾ postavil kulturalističen pojem jezika:

a) "Jezik" je pojmoval kot govorno artikulirane predstave o svetu (nem. Weltbildern) in temu ustrezno strukturirane življenjske oblike.

b) Predstave o svetu ohranjajo kulturno znanje, s pomočjo katerega določene jezikovne skupnosti interpretirajo svet.

c) Vsaka kultura ima sebi lastno (samosvojo) predstavo in odnos do realnosti, ki jo izraža v svojem jeziku.

d) Vsaka kultura pozna kategorialno razliko med resničnim in neresničnim znotraj svojega lastnega jezikovnega sistema.

e) Ker pleme in antropolog govorita različne jezike, je nesmiselno ugotavljati, da obe strani izhajata iz istega koncepta in torej antropologi nimajo pravice presojsati vero v čarovnice in magijo z merili znanstvene racionalnosti.²¹⁾

f) Nesprejemljivo je stališče, da moramo določeno koncepcijo (konstrukcijo) "realnosti" obravnavati izven znanstvenega razumevanja, dokler je v medsebojnem odnosu nekaj kar je znanstveno (npr. antropološka teorija), in nekaj, kar ni znanstveno (npr. verovanje v čarovnice). Razlika med znanstveno in magično koncepcijo realnosti naj bi bila torej v tem, da se znanstvena koncepcija ukvarja s katerokoli realnostjo, medtem ko se magična koncepcija ne.

2. 2. Moč Winchevih argumentov je v naslednjem:

a) Ugotavlja, da sta jezik, kot govorno artikulirana predstava o svetu in življenjske oblike pojma, ki se nanašata na nekaj partikularnega in njune vsebine ni mogoče iztrgati iz konteksta.

b) Ugotavlja, da se nanašata na totaliteto, ker so meje jezika za pripadnike neke kulture tudi meje njihovega sveta. Horizont njihovega življenjskega sveta lahko poljubno razširjajo, ne morejo pa iz njega izstopiti. V tem smislu je vsaka interpretacija realnosti, izražena v določenem jeziku, že predstopnja kulturne asimilacije.

2. 3. Vendar:

a) Iz gornjega ne izhaja, da moramo idejo resnice razumeti partikularistično (oz. odvisno od konteksta). Kajti, tako kot so predstave o svetu lahko resnične z ozirom na kriterije resničnosti, tako je lahko tudi izbira kriterijev, po katerih se presoja (ne) resničnost neke izjave odvisna od pojmovnega konteksta oz. določenega pojmovanja sveta. (Habermas, 1985:92) Potemtakem so kriteriji resničnosti in ne jezikovni sistem osnova za presojanje (ne) racionalnosti izjav.

b) Katerikoli jezikovni sistem že izberemo, vedno izhajamo iz predpostavke, da je resnica univerzalno veljavna trditev, ki podlega kriterijem veljavnosti.

20) P. Winch, *Understanding a Primitive Society*, V: Wilson..., 1970

21) Navajam: "... "distinkcija med tem, kaj je resnično in kaj ni resnično ter sam koncept soglašanja o tem je v vsakem jeziku drugačen." (P. Winch, isto, str. 82)

c) Kadar je neka izjava resnična, se o njej oblikuje univerzalno soglasje, ne glede na to, v katerem jeziku je formulirana.

d) Trdimo lahko le, da se, v okviru njihovih predstav o svetu, pripadniki neke jezikovne skupnosti razumejo o središčnih temah njihovega osebnega in družbenega življenja. Tako so predstave o svetu med sabo primerljive samo kot potencialna možnost v pomenu, da smo vsi zmožni ustanavljati smisel svojega življenja.²²⁾

e) Poleg tega je treba upoštevati tudi kriterij kognitivne zasnovanosti izjav. Takšna zasnovanost predstav o svetu se skupaj z učinkovitostjo načrtnega delovanja zrcali tudi v praksi oz. načinu življenja pripadnikov določene skupnosti.

f) Ni dvoma, da se Azandi zavedajo nesmiselnosti in jih občutijo kot neprijetne, vendar se jim skušajo izogniti in zanikati očitna protislovja, ko "dokazujejo konsistentnost" svojih trditev. Tu se odpira vprašanje, ali ni določena stopnja ateističnosti že zadosten razlog za trditev o iracionalnosti njihovega načina mišljenja in življenja?

g) Če je v mišljenju "domačinov" res zaznati kognitivno neosnovanost oz. neobjektivirana stališča, potem se je smiselno vprašati ali ni racionalni standard Azandov preprosto nižji in v tem smislu manj racionalen od modernega razumevanja sveta?

2. 4. Smisel za teoretične alternative (posploševanje) kot kriterija racionalnosti je obrazložil E. Gellner:²³⁾

a) Pojavi, ki jih je opisal Winch, zahtevajo kompleksno obravnavo - hkratno razlikovanje treh formalnih konceptov sveta. Horton^{23a)} in Gellner sta s formalno-pragmatičnega vidika odprtosti ali zaprtosti mišljenja ločila med:

a1) objektivnim,

a2) subjektivnim in

a3) socialnim svetom,

oziroma tri simbolne sisteme, ki jih opisujeta v diadičnih značilnostih.

Vsako mišljenje in življenjske oblike so sestavljene iz:

aa1) Psihične osnove, ki izhaja iz motivov in jo sestavljajo:

- mešani nasproti segregiranim motivom,

- nizka nasproti visoki kognitivni delitvi dela.

aa2) Logične osnove, ki jo opisujeta z načinom postavljanja vprašanj, ki so:

- bolj ali manj specializirana,

- kognitivno-instrumentalno (ne)utemeljena,

- moralično-praktično (ne)utemeljena,

- ekspresivno (ne)utemeljena.

22) Predstave o svetu v vseh kulturah osmišljajo obstoj rojstva in smrti, bolezni in zdravja, potreb, krivde, ljubezni, solidarnosti, osamljenosti ipd. Tako odpirajo možnost za "... making sense of human life." (Habermas, 1985:94)

23) E. Gellner, *The Savage and the Modern Mind*, V: Horton R., Finnegan R., *Modes of Thought*, London, 1973.

23a) R. Horton, *African thought and Western Science* V: B.R. Wilson, *Rationality*, Oxford, 1970, str. 153-154. Horton je postavil empirični model kontekstualno neodvisnih spremenljivk za merjenje predstav o svetu:

ŽIVLJENJSKE OBLIKE	OBLIKE MIŠLJENJA
Odprte : Zaprte	Odprte : Zaprte
Profane : Sakralne	Profane : Sakralne
Absolutne : Alternativne	Absolutne : Alternativne
Verovanje : Izobraženost	Verovanje : Izobraženost (Znanje)

aa3) Teoretične osnove, ki jo sestavljajo:

- govorno artikulirane predstave o svetu (verovanja),
- veljavne trditve o svetu (znanje) oz. pisno izražene razlage sveta.

Zmožnost teoretičnega mišljenja postavljata kot najpomembnejši kriterij racionalnosti in uvedeta delitev, ki omogoča sistematično obdelavo in formalizacijo posameznih simbolnih sistemov. Ločita med:

aaa1) magičnimi in nemagičnimi stališči do besed,

aaa2) idejami, ki so osnovane v odvisnosti od okoliščin in idejami, ki so osnovane z drugimi idejami,

aaa3) uporabo in neuporabo idiosinkratičnih norm²⁴⁾ pri postavljanju vprašanj,

aaa4) nereflektivnim in reflektivnim mišljenjem,

aaa5) intelektualnimi aktivnostmi prvega in drugega reda.

b) Razen tega, da sta Horton in Gellner ustvarila možnost za raziskovanje procesov razumevanja sveta, kajti smisel za teoretične alternative je področje simbolnega oz. razumskega, sta ustvarila tudi možnost raziskovanja predstav o svetu kot sestavine socializacije individuumov. (Habermas, 1985:100)

Dokazala sta, da imajo predstave o svetu tako razumske funkcije kot tudi funkcije ustvarjanja in varovanja identitete posameznikov v smislu sposobnosti ustvarjanja obrambnih mehanizmov. Te pa pridobivajo posamezniki v procesu socializacije kot jedro osnovnih pojmov in domnev o svetu, ki jih ne moremo revidirati, ne da bi narušili identitete posameznikov in družbenih skupin.

c) Znanje, ki zagotavlja oz. jamči identiteto, je v odnosu do odprtih in zaprtih predstav o svetu vedno formalno znanje; utemeljeno je na sestavinah, neodvisnih od danih sestavin posamezne kulture. Gellner²⁵⁾ govori o "entrenched constitutions clauses", Horton²⁶⁾ pa te sestavine opisuje kot stališča (ang. attitudes), ki so konstruktivna ali destruktivna z ozirom na ustaljene predstave o svetu. Kot primer navaja institut tabuja, ki ščiti kategorialne osnove predstav o svetu (npr. prepoved incesta ipd.).

2. 5. Horton in Gellner sta poudarila prednost znanja pred verovanji z ozirom na racionalnost. Vendar, znanstvena racionalnost spada v okvir kognitivno-instrumentalne racionalnosti in torej v kontekst posamične (zahodnjaške) kulture, kjer se potreba po veljavnih trditvah šele pojavi.

S tem pa se znova odpre vprašanje medkulturne primerljivosti racionalnosti, kajti razlikovati moramo med:

- konceptom sveta v določeni kulturi in
- veljavnostjo določenega koncepta sveta.

Veljavnost nekega koncepta namreč relativizira formalno znanje kot absoluten in neodvisen kriterij racionalnosti. Dejstvo je, da obstaja vrsta podmen, pristranskosti in nespoznatnih razlogov, zakaj ljudje določene kulture delujejo in mislijo drugače kot pripadniki druge kulture. Vsaj en trden razlog za te razlike pa lahko navedemo, in sicer, da svet in resničnost navsezadnje vedno odkrivamo "doma" - torej znotraj neke kulture. Medkulturno primerjanje racionalnosti mišljenja in delovanja je v tem pogledu

24) Idiosinkratične norme tu pomenijo predvsem to, ali ima nekdo lahko vnaprejšen odpor do postavljanja določenih vprašanj ali ne. Koliko je torej simbolni sistem dovzeten za odpiranje novih vprašanj?

25) E. Gellner, navedeno delo, str. 162

26) R. Horton, navedeno delo, str. 153-154

podvrženo univerzalistični paradigmi samorefleksije, kjer je razen formalnega koncepta sveta potrebno premisliti tudi kriterije veljavnosti tega koncepta samega.

2. 6. Za in proti univerzalistični poziciji

Razprava o pojmu racionalnosti, ki je do konca 60-ih let potekala v Angliji, je sklenila svoje ugotovitve takole:

a) Moderno razumevanje sveta (znanstvena racionalnost) sicer vsebuje skorajda splošno strukturo racionalnosti, vendar pa so kriteriji veljavnosti racionalnih izjav v zahodnih družbah pristranski. S tem je pojmovanje racionalnosti popačeno (ideologizirano), ker v zahodnih družbah veljajo za racionalne le kognitivno-instrumentalno osnovane izjave.

b) S tem, ko se moderno razumevanje prekriva s splošnim modelom racionalnosti le enostransko, je takšno razumevanje sveta partikularno in so potemtakem tudi moderne družbe partikularno racionalne.

2.7. Za partikularno paradigmo racionalnosti pa govorijo tudi naslednje ugotovitve:

c) Peter Winch namreč trdi, da vsaka artikulirana predstava o svetu in vsaka življenjska oblika določene kulture vsebuje prvine, ki onemogočajo medkulturno primerjavo racionalnosti. Racionalnost, trdi, je torej kulturno pogojena in partikularna.

d) Obenem pa, pravi, mora vsaka racionalna izjava vsebovati univerzalno veljavno trditev, saj le tako lahko zadosti kriterijem sodobnega razumevanja sveta.

e) Nekritična je vsaka sodobna razlaga realnosti, ki se utemeljuje s spoznanji o brezcilnosti oz. samodejnosti in popolne razpoložljivosti zunanje narave oz. objektivnega sveta. Posebno še, če poskuša na tej osnovi "fiksirati" samostojne razlage sveta. Racionalno je le tisto, kar izhaja in se nanaša na objektivni svet. (Habermas, 1985:102)

Zato sta moderna in tradicionalna razlaga sveta vedno soodvisni in se medsebojno prepletata.

3. 0. OD PIAGETA²⁷⁾ K WEBRU

Pri Piagetu gre za raziskovanje formalizacije konceptov sveta, ki nastajajo v procesu učenja oz. v razvoju znanosti. Pomembna postanejo na primer vprašanja o tem: kako, kje, kdaj in zakaj prihaja do delitve in razlikovanja na:

- zunanji in notranji,
- odprti in zaprti,
- objektivni in subjektivni,
- socialni in individualni koncept sveta ?

Ali je ta proces evolutiven ?

Piaget je razlikoval stopnje kognitivnega razvoja, ki jih ne označuje nova vsebina ampak nova struktura zavesti. Z izpostavljanjem njegove teorije poskušamo pojasniti, kako pride do prehodov v mišljenju in delovanju, in sicer tako, da ločimo med strukturno različnimi nivoji zmožnosti učenja oz. pridobivanja znanja. Uveljavil je pojem emergence (odsluženosti) oz. nujnosti razveljavitve starih in vzpostavitev novih strukturnih

27) Jean Piaget, *Abriß des genetischen Epistemologie*, Olten, 1974; in, *Die Entwicklung des Erkennens*, Bd.3, Stuttgart, 1973, str. 179.

predstav o svetu, pri čemer so zarezje med mitskim, religiozno-metafizičnim in modernim načinom mišljenja vidne, če analiziramo spremembe v sistemih osnovnih pojmov pri posameznem načinu mišljenja.

Z vsakim prehodom oz. korakom se, tudi če opazujemo proces učenja vsebinsko, kategorialno razvrednotijo presežene stopnje interpretacije realnosti. Ne ta ne ona vrsta osnove, iz katere izhajamo, ne proizvaja več tistega - vsebin in pomenov - kar hočemo povedati. Takšno razvrednotenje pojasnjevalnih in upravičevalnih potencialov celotnega izročila oz. tradicije nastaja v vseh prehodih od ene k drugi stopnji kognitivnega razvoja. Pogoji učenja oz. interni kriteriji veljavnosti izjav se spreminjajo in postajajo dispozicije za:

- a) nastanek objektiviranega (predmetnega) mišljenja,
- b) razvoj moralno-praktičnih sposobnosti izražanja,
- c) razvoj estetsko-praktičnih sposobnosti izražanja. (Habermas, 1985:105)

Iz navedenega potem izhaja definicija kognitivnega razvoja:

"Kognitivni razvoj se v strogem pomenu besede nanaša na strukturo mišljenja in delovanja, ki je v stalnem aktivnem soočenju z zunanjo realnostjo in se pridobiva v konstruktivnih pristopih k področju objektivnega sveta." (Piaget, 1973 : 179)

Takšna definicija kognitivnega razvoja je hkratna:

- a) konceptualizacija razvoja učenja oz. predstav o svetu
- b) konceptualizacija različnih razsežnosti razumevanja sveta oz. procesa racionalizacije

Ta razvoj je Piaget obravnaval v povezavi z "oblikovanjem zunanjega in notranjega univerzuma", ki se kaže v stalnem zamejevanju oz. konstrukciji zunanjega univerzuma objektov in notranjega univerzuma subjektov. Zato razlikuje:

- fizične in
- socialne objekte.

Medtem ko se stik z zunanjo naravo vzpostavlja z instrumentalnim delovanjem, pristopa konstruktivno delovanje k realnosti z "intelektualnim sistemom norm" in si tako utira interakcijo z drugimi osebami oz. notranjo naravo.

"Sistem socialnih norm", ki je kognitivno težko razpoznaven, se oplaja s sistemom intelektualnih norm ter se tako intelektualizira. Mehanizmi učenja, prilagajanja in akomodacije pa pri tem, v obeh vrstah delovanja, instrumentalnem in konstruktivnem - učinkujejo na poseben način:

"Medsebojno učinkovanje med subjektom in objektom modificira oba, a fortiori pa je evidentno, da se modificirata tudi oba individualna subjekta, ki učinkujeta eden na drugega." (Habermas, 1985:106)

Vsako socialno razmerje postane tako totaliteta v sebi (nem. in sich), ter ustvarja nove lastnosti (nov karakter), s katerimi se preoblikujejo individualne duševne strukture.

Kognitivni razvoj pomeni splošno decentriranje egocentrično prežetega razumevanja sveta in torej pomeni preseganje egocentrizma v vseh oblikah.

Obenem je to sposobnost za istočasno omejevanje in razmejevanje področij objektivnega, socialnega in subjektivnega sveta. Šele potem, ko razločimo oz. identificiramo takšen refleksiven pojem sveta, si omogočimo pristop k interpretaciji sveta tako, da lahko govorimo o kooperativnem delovanju pri definiranju situacij.

3.1. Družbene institucije in kulturne vrednote

Institucije nastajajo iz procesov razumevanja delujočih subjektov in se jim kažejo kot objektivne smiselne zveze, ki jih je Popper²⁸⁾ opredelil kot: probleme, teorije in argumente. Svoje izhodišče imajo torej v procesih spoznavanja.

S Popperjevim modelom lahko pojasnimo konceptualno naravo in relativno samostojnost družbene realnosti, ne moremo pa pojasniti specifične obstojnosti oz. trdnosti in prisilnega karakterja veljavnih družbenih norm in institucij.

Šele ko ugotovimo ta prisilni karakter, pa lahko pričnemo z ugotavljanjem razlik med družbenimi in kulturnimi tvorbami. Potemtakem je jasno, da moramo razlikovati institucionalne od prostolebdečih (nem. freischwebende) kulturnih vrednot.

3.2. Kritika ontološkega pojma delovanja

Ko se podružbljeni oz. socializirani subjekt udeležuje procesov razlag oz. argumentacij, uporablja koncepte sveta implicitno.

V teh procesih lahko razumemo kulturno izročilo kot:

a) ozadje nekega razgovora oz. teme, kakor trdi Schutz²⁹⁾, kjer obstaja kulturno izročilo za udeležence diskurza kot produkt človeškega duha in je potemtakem razumljeno kot predznanje oz. zaloga znanja (nem. Wissensvorrat).

b) temo samo oz. predmet intelektualnega predelovanja, kjer morajo biti udeleženci sposobni zavzemati refleksivna stališča. S tem je celotno kulturno izročilo aktualizirano in ga lahko obravnavamo kot stvarni odnos, ki ga lahko objektivno analiziramo.

Pojem "objektivnega duha", ki je kognitivistično zasnovan, moremo tako preseči z uveljavitvijo pojma "kulturno vedenje oz. znanje", ki ga potem obravnavamo v okviru sistema veljavnih trditev. S tem "tretji svet" pridobiva neodvisnost veljavne sfere (nem. Geltungsphaere), ki jo je možno analizirati ali samostojno ali interdisciplinarno iz različnih teoretskih izhodišč.

Habermas se zavzema za takšno sociološko analizo, v kateri tudi nekognitivne sestavine kultur spadajo v skupen okvir analize. Aktivnosti človeškega duha ne moremo omejiti samo na kognitivno- instrumentalno zoperstavljanje zunanji naravi, ker je družbeno delovanje individuumov usmerjeno tudi v potrjevanje ali zoperstavljanje kulturnim vrednotam. Te pa se ne nanašajo samo na resnične oz. veljavne trditve.

Pri tem se zastavlja naslednje vprašanje:

Ali nekognitivnim sestavinam kulturnega izročila (vrednotam, običajem itd.) pridenemo tak status, da postanejo del družbenih institucij in jih s tem uvedemo v sfero veljavnih zvez, ki, empiristično gledano, nastajajo kot oblike izjav subjektivnega duha; ali pa iščemo razloge za to, kaj jim manjka oz. česa imajo preveč, da ne morejo postati sestavina veljavnih zvez in zato nekognitivne sestavine kulture (vse, razen znanosti op.p.) še naprej obstajajo kot sestavine neinstitucionalizirane kulturne sfere?

Drugo pot je ubral Max Weber, ko je razlikoval več kulturnih vrednostnih sfer, kot so: znanost in tehnika, pravo in morala, umetnost in kritika. Menil je, da tudi nekognitivne sestavine kulture podlegajo vsem pogojem veljavnosti.

28) Karl R. Popper, *Die offene Gesellschaft und ihre Feinde*, Bd.2, Bern, 1958 in *Objektive Erkenntnis*, Heidelberg, 1973.

29) Alfred Schutz, *Theorie der Lebensformen*, Frankfurt am Main, 1981.

Tako lahko vse predstave o svetu, tudi moralne in pravne, kritiziramo in analiziramo z vidika normativne pravilnosti, umetnine z vidika avtentičnosti oz. estetskosti etc.etc.; in torej lahko samostojne kulturne sfere obravnavamo z različnimi kriteriji.

Weber je razumel celotno kulturno izročilo kot ozadje oz. predznanje (nem. Wissensvorrat), iz katerega, zaradi različnih podsistemov veljavnih trditev, nastajajo specifične sfere vrednot in specialni sistemi znanja. Na ta način je Weber tudi evaluativne in ekspresivne, ravno tako pa tudi kognitivne sestavine kulture pripisal socialnemu svetu.

Če izberemo to alternativo, moramo pojasniti, kaj razumemo s pojmom "veljavnost" in v čem se razlikuje v posameznih sestavinah kulture ter kaj razumemo s pojmom "znanje oz. vedenje" z ozirom na nekognitivne sestavine kulturnega izročila. Ta problem pa zahteva, da pojem sveta osvobodimo njegove omejene ontološke konotacije.

Zato Habermas vztraja na koncepciji komplementarne soodvisnosti treh svetov, ki se razlikujejo od življenjskega sveta. V nasprotju s Popperjem, ki navsezadnje vztraja na tem, da je objektivni svet ontološka podlaga drugim svetovom, se Habermas zavzema za razsrediščen in neontološko zasnovan pojem sveta.

Zaključek: Komunikativno delovanje

Osrednji pojem Habermasove teorije komunikativnega delovanja je pojem življenjskega sveta (nem. Lebenswelt)

V tem prispevku dokazujem, da tega pojma ni mogoče razumeti brez razprave o pojmu racionalnosti v sodobni filozofiji, kakor tudi ne brez filozofsko-antropološke razprave o pojmu smisla (nem. Sinn).

Habermas zameji razpravo o teh vprašanih z notranjo in zunanjo argumentacijo:

a) Notranjo argumentacijo za oblikovanje formalno-pragmatičnih enot življenjskega sveta (izjav, mnenj, stališč ... dokazov) razvija v tradiciji antropoloških teorij (od Evans-Pritcharda do Hortona in Gellnerja) po eni strani; in po drugi strani v tradiciji kognitivne psihologije (Piaget, Kohlberg itd.), ki utemeljuje pojem kooperativnega delovanja.

b) Notranjo argumentacijo združi z zunanjo tako, da preformulira Webrovo tezo o družbeni racionalizaciji in modernizaciji, da deontologizira pojem sveta, ga s tem razsredišči in strukturira na način, da ga je možno teoretično in empirično-analitično obravnavati kot proces vsakdanjega življenja.

Obenem je to nastavek za oblikovanje sodobne teorije demokracije kot komunikativnega delovanja avtonomnih akterjev družbenega in političnega življenja.

4. 0. VIRI IN LITERATURA:

- Habermas, Jürgen, *Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1985, Dritte, durchgesehene Auflage (Band I,II).
- Norman, R., *Reasons for Actions*, New York, 1971.
- Schnaedebach, H., *Reflexion und Diskurs, Zum explikativen Diskurs*, Frankfurt am Main, 1977.
- Piaget, Jean, *Die Entwicklung des Erkennens*, Bd.3, Stuttgart, 1973.
- Adorno, T.W., *Negativna dialektika*, 1975.
- Hribar, Tine, *Resnica o resnici. Znamenja*, Maribor, 1983.
- Riesman, David, *Usamljena gomila*. Beograd, 1969.
- Weber, Max, *Protestantska etika in duh kapitalizma*. Veselin Masleša, Sarajevo, 1968.

Žižek, Slavoj, *Zgodovina in nezavedno*. CZ, Ljubljana, 1983.

Južnič, Stane, *Lingvistična antropologija*. DDU Univerzum, Ljubljana, 1983.

Narr, Wolf-Dieter, *Das Ende der Persönlichkeit*. Leviathan, 1/1980.

Bernstein, Basil, *Društvena klasa, jezik i socializacija*. Argumenti, 4/1981.

Durkheim, Emil, *Vaspitanje i sociologija*. 1981.

Komunikacija i vlast, Prilog kritici politične komunikacije. Beograd, Mladost, 1988.

Inić, Slobodan, *Jezik i politika (Prilog kritici političke kulture građanskog društva)*. Kulturni radnik, 30 (1977) 6.

Luhmann, Niklas *Soziologische Aufklärung*. Opladen. 1978-1981.

Jezik politike. GK SKH, Zagreb, 1987.